Ольга БРАНДИС

СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОХІДНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО КОРЕНЯ **-VOLD-* У СЛОВАЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія; Соціальні комунікації. Випуск 27.
УДК 812.161.1'06: 821.161.1'04;
Брандис О. Семантична еволюція похідних праслов'янського кореня **-vold-* у словацькій та українській мовах; стор.16; кількість бібліографічних джерел – 54; мова українська.

Анотація: Автор у статті визначив рамки та структуру етимологічних та семантичних полів, які об'єднані спільною протослов'янською морфемою. Виявлено спільне та особливе у семантиці похідних кореня *vold- в мовах, які досліджуються. У статті простежено еволюцію етимологічних гнізд протослов'янського кореня, сформульовано головні тенденції його розвитку. На матеріалі частини генетичного кола автор встановив наповнення етимону та зробив висновки про особливості розвитку концепту 'влада' у слов'ян.

Ключові слова: слов'янські мови, етимологія, праслов'янська мова, етимологічне (resp. генетичне) гніздо, дериват, семантика, повноголосні та неповноголосні корені, реконструкція.

Відомо, що праслов'янська спадщина становить значну частину лексики сучасних слов'янських мов. За підрахунками польського лінгвіста Т. Лер-Сплавінського, близько чверті лексикону освіченого поляка складає саме лексика праслов'янського походження [13, 64]. Тому не випадково у значній кількості наукових досліджень [2; 3; 5-8; 14-16; 18-21; 23-27; 28-32] інтерес до лексики прамови, до її семантичної реконструкції, а також гніздовий підхід до розгляду мовного матеріалу вказуються як визначальні риси сучасної компаративної лінгвославістики. Останнім часом увага до праслов'янсьої мовної спадщини зростає у зв'язку з розвитком когнітивного напряму в етимологічних та деривaційних дослідженнях [4, 11, 12, 19]. Тріумф семантики у вигляді когнітивізму О. М. Трубачов назвав розплатою за довгі роки формалізму у мовознавстві [23, 12]. Учений відзначав, що реконструкція, на якій базується порівняльна лінгвістика, довгий час залишалася переважно реконструкцією форм, а традиційна 'коренева' етимологія своє першочергове завдання вбачала у виявленні слів з тотожною кореневою морфемою, при цьому питання про семантичні модифікації цієї морфеми відсувалося на другий план. Реконструкція значущих елементів мови, підкреслював О. М. Трубачов, неодмінно має бути й реконструкцією значення [27, 108].

С. М. Толстая зазначає, що когнітивна інтерпретація словотвірних та етимологічних гнізд відіграє надзвичайно важливу роль у сучасній лінгвістиці, оскільки сучасна наука поки що не має у своєму розпорядженні знань про ієрархію мотиваційних ознак та про пріоритетність їх використання в тому чи іншому денотативному просторі [19, 120]. О. Ю. Крючкова вважає, що когнітивна інтерпретація словотвірних та етимологічних гнізд дає можливість розкрити механізм мовного моделювання світу, в основі якого лежить мотиваційна ознака, зафіксована у предметному (речовому) значенні вершини словотвірного гнізда [11, 26].

Відомо, що у формуванні морфемного і лексичного складу слов'янських мов особливу роль відіграли праслов'янські корені з фонетичною групою «голосний повного утворення + плавний» в положенні між приголосними, які у специфічному звуковому оформленні зберігаються в сучасних слов'янських мовах. Наприклад, прасл. **b**er**gь-*, рос./укр. *б**ере**г,* слвц. *b**re**h,* польськ. *b**rz**eg;* прасл. **bolto* - рос./укр. *б**оло**то,* слвц. *b**la**to,* польськ. *b**ło**to;* прасл. **melko-*, рос./укр. *м**оло**ко,* слвц. *m**lie**ko,* пол. *m**le**ko*; прасл. **m**or**zъ,* рос./укр. *м**оро**з,* білорус. *м**аро**з,* слвц./чеш. *m**rá**z,* пол. *m**ró**z* , болг./макед. *м**раз* та ін. Різна доля морфем з вказаним звукосполученням у слов'янських мовах обумовила появу значної кількості самостійних коренів, що зберігають генетичний зв'язок з праслов'янськими морфемами і відрізняються особливостями свого звукового оформлення. До корпусу цих коренів належать і похідні праслов'янського кореня **-vold-*.

У статті зроблена спроба простежити розвиток семантики праслов'янського кореня **-vold-* у рамках фрагмента його генетичного гнізда.

Джерелами збору матеріалу послугували тлумачні, історичні та перекладні словники досліджуваних мов, а також етимологічні словники української, російської, чеської та польської мов (див. список літератури).

Дослідження передбачло вирішення наступних завдань:

1. Визначення меж та структури етимолого-семантичних полів[1] праслов'янського кореня **-vold-* в українській та словацькій мовах.

2. Реконструкцію етимологічних та словотвірних гнізд досліджуваного кореня.

3. Встановлення спільного та специфічного в значеннях словацьких та українських похідних; виявлення семантичного центру фрагмента генетичного гнізда.

4. Узагальнення спостережень над розвитком семантики праслов'янського кореня та динамікою перетворень в його етимолого-семантичних полях.

У досліджуваних мовах нами виявлено не менше 18 кореневих морфем, котрі на синхронному зрізі мають зв'язок з праслов'янським коренем **-vold-*. Їх структурні особливості здебільшого були обумовлені процесом опрощення основ, а семан-

тичні зміни визначалися не тільки внутрішнім семантичним розвитком кореня, але й іншомовними впливами.

В «Етимологічному словнику української мови» (далі – ЕСУМ) праслов'янський корінь **-vold-* та його похідні (іменникові й дієслівні основи **-volstь-, *-voldь-, *-voldtĭ-, *-voldĕti-*) згадуються при висвітленні етимології слів *влада* (*владар, владник, владарний, владний, владущий, владно, владати, владарювати, владувати, безвладдя, межвлада, міжвладдя, обезвладнювати* та ін.), *владика* (*владичиця, владицтво, владичний, владичити, владикувати* та ін.), *власний* (*власне, власник, власність, привласнювати* та ін.), *володіти* (*володарити, володати, володар, володарство, володілець, володільник, володіння, володарний* та ін.), *властивий (властивець, властивість), обладати* (заст. *обладувати*, заст. *облада*.), *область* (*обласник, обласництво, обласний*), *волость, власть, Владислав*/*Володислав*, *Володимир/Владимир*. Відзначається, що деякі похідні праслов'янського кореня прийшли в українську мову як запозичення з інших слов'янських мов. ЕСУМ вказує на старослов'янське/церковнослов'янське походження іменників *владика* та *власть,* польське (можливо, чеське) походження іменника *влада*, прикметника *властивий* та чоловічого імені *Владислав,* російське походження іменника *область*. Втім, в усіх перерахованих прикладах, без сумніву, постає в своїй еволюції один і той же праслов'янський корінь. Отже, в сучасній українській мові, за даними ЕСУМ, зв'язок з праслов'янським коренем виявляють словотвірні гнізда похідних з вершинами *влада, володіти, власний, область,* заст. *волость,* заст. *власть, владика, властивий, заст. обладати*, у котрих можна виділити кореневі морфеми *-влад-, -волод-, -власн-, -област-/-облас-, -волост-/-волос-, -власт-, владик-/владич-, властив-, облад-*. За нашими даними, етимологічне гніздо кореня **-vold-* в українській мові об'єднує не менше 9 словотвірних гнізд (всього близько 180 похідних лексем).

У словацькій мові етимологічне гніздо досліджуваного кореня формують словотвірні гнізда іменників *vláda, vlasť, oblasť, prívlastok, vlastnosť*, дієслів *vládať, prevládať*, прикметника *vlastný* та прислівника *zvlášť* (за нашими підрахунками, 9 словотвірних гнізд та близько 160 лексем), у котрих можна виділити кореневі морфеми *-vlád-, -vlasť-, oblasť-/oblast-, prívlastok-/prívlastk-, vlastnosť-/vlastnost-*, *-vlád(a)-, prevlád-*, *-vlastn-* та *-zvlášť-*.

Таким чином, фрагмент досліджуваного генетичного гнізда налічує близько 340 лексем та 18 словотвірних гнізд. 80 % похідних (274 з 340) згруповані в 9-ти словотвірних гніздах з вершинами *влада* (53), *власний* (48), *володіти* (30), *область* (18) та *vláda* (46), *vládať* (28), *vlastný* (19), *vlasť* (19), *oblasť* (13). Найбільш регулярно в рамках досліджуваних етимологічних гнізд реалізується семантика 'влада' та 'власність'. Це дає підставу зробити припущення, що вказані значення були властиві кореню **-vold-* вже у праслов'янську добу і що саме на цій основі розросталося його генетичне гніздо у слов'янських мовах. Зараз перше значення є семантичним стержнем словотвірних гнізд з вершинами укр. *влада,* заст. *власть*, слвц. *vláda*; друге об'єднує похідні укр. *володіти,* заст. *обладати, власний* та слвц. *vlastný.*

До складу етимолого-семантичних полів досліджуваного праслов'янського кореня входять також українські й словацькі власні назви. Йдеться про імена та прізвища людей (*Владислав/Володислав, Владислава, Володимир, Владлен, Владлена, Власта; Vlada, Ladislava, Vlasta, Vladimír, Vladimíra, Vlastimil; Vladikanin, Vladikaninová, Ladislavová, Vladik, Vladiková, Vladika, Vladíková, Vládek, Vládeková, Vladař, Ladislav* та ін.), назви населених пунктів (*Владична, Владівка, Владне, Владиславівка, Владичень, Владимир, Vladiča* та ін.). У зв'язку з семантичною відокремленістю подібних лексем у межах генетичного гнізда та детермінованістю семантики їх похідних у даній статті вони не розглядаються.

Периферію етимолого-семантичних полів кореня **-vold-* складають частки, вставні та предикативні слова (слвц. *vlastne*, укр. *власне, властиво* – 'якраз', 'по суті кажучи', слвц. *zvlášť* – 'зокрема, особливо'), іменники (слвц. *vlastnosť*, укр. *властивість, властиве*), прикметники (слвц. *vlastnostný*, укр. *властивий* – 'характерний; *заст*. справжній, дійсний'), словацьке дієслово *prevládať* – 'переважати', прислівник *zvlášť* з похідними, а також деякі лінгвістичні терміни (слвц. *prívlastok* – 'означення', слвц. *prívlastkový* – 'означальний, атрибутивний', слвц. *privlastňovací* – 'присвійний', укр. *власне-безособовий, власне-граматичний, власне-зворотний, власне-іменниковий, власне-перехідний*), які втратили зв'язок з вихідною семантикою кореня **-vold-*.

Справедливість припущення про наявність генетичних зв'язків названих лексем з досліджуваним коренем доводить їх послідовна кореляція з похідними праслов'янської основи *sebe-/*svojь-, зокрема, з похідними древньоруської форми давального-місцевого відмінків однини займенника **собѣ**[2], на базі котрих у слов'янських мовах формувалося паралельне лекико-семантичне поле *власності*. Пор.: слвц. *vlastný,* укр. *власний* – рос. *собственный;* слвц. *vlastnoručný, vlastnoručnosť, vlastnoručne,* укр. *власноручний, власноруч, власноручно* – рос. *собственноручный, собственноручно, собственноручность;* слвц. *vlastnosť,* укр. *властивість* – рос. *свойство;* слвц. *vlastníctvo,* укр. *власність* – рос. *собственноть,* серб. *својина;* слвц. *vlastník,* укр. *власник,* рос. *собственник;* укр. *властивий* – рос. *свойственный;* слвц. *vlastne*, укр. *власне* – рос. *собственно;* слвц. *privlastňovací* – укр. *присвійний;* укр. *власне-зворотний* - рос. *собственно-возвратный,* слвц. *zvlášť, obzvlášť, zvláštny, zvláštne, zvláštnosť* – рос. *особо, в особенности, особый, особенно*, *особенность,* укр. *особливо*, *особливий*, *особливість;* слвц. *vlastne*, укр. *власне, властиво* – рос. *собственно;* укр. *властивий* – рос. *свойственный* та ін.

У складі досліджуваних етимолого-семан-

тичних полів є історизми та застарілі слова: *vladyka*[3], *волость* з похідними, *власть*, *обладати* – ‘володіти’, *облада* – ‘володіння’ та ін. Деякі значення похідних лексикалізувалися, тобто вони мають семантичні нарощення. Це стосується іменників *ovládač* – ‘prístroj na ovládanie’ / ‘пульт дистанційного управління’, *Владичиця* – ‘*церк*. епітет Богородиці’, *владика / vladyka* – ‘православний духовний чин, звання – архієрей, митрополит’; прикметників *vlastný* – ‘citovo, pokrvne spriaznený; príbuzný’; *nevlastný* – ‘nie pokrvný; nepôvodný’ та ін.

Центр етимолого-семантичних полів кореня *-*vold-* формують словотвірні гнізда іменників *влада*/*vláda*, дієслова *володіти* та прикметників *власний*/*vlastný*. Провідна семантика похідних в гніздах іменників *влада*/*vláda* – ‘політичне панування; право керувати’ цілком мотивується основними значеннями їх вершин. Пор. у наведеній таблиці:

Таблиця 1. Значення лексем *влада* й *vláda*

влада (СУМ)	*vláda* (KSSJ)
1. Право керувати державою, політичне панування;	1. Najvyšší výkonný orgán štátnej moci, zbor ministrov s jeho predsedom;
2. Керівні державні органи; уряд;	2. Spravovanie štátu; moc, vládnutie;
3. Право та можливість розпоряджатися, керувати ким -, чим-небудь.	3. Rozhodujúce postavenie, vplyv; nadvláda, moc.

Семантика власності є провідною у гніздах прикметників *власний*/*vlastný* та дієслова *володіти.*

Більшість лексем у досліджуваному фрагменті генетичного гнізда багатозначні. Це одна з причин їх семантичної дифузності. Матеріали історичних словників показують, що ці ознаки є типовими для похідних кореня *-*vold-* з найдавніших часів, а тому можна припустити, що корінь *-*vold-* був полісемантичним уже в праслов’янську добу. В українській мові семантична дифузність найбільш широко представлена в словотвірних гніздах іменників *влада* та *власть,* дієслова *володіти* й прикметника *власний.* Ціла низка похідних цих гнізд поєднують значення ‘влада’ та ‘власність’. Частину подібних дериватів можна розглядати і як паралельні утворення в гніздах відповідних вершин, але ієрархія ЛСВ в структурі полісемантичних лексем з коренями *-влад-*, *-волод-, -власн-* та стилістична маркованість ‘нетипових’ для гнізда утворень демонструють процес розподілу значень. Семантика ‘політична сила, панування – влада’ є основною у похідних з коренями *-влад-* та *-власт-,* а значення ‘власність’ виступає основним для похідних з коренями *-волод-* та *-власн-*. СГ дієслова *володіти* містить найбільше паралельних утворень (*володар - владар, володарка – владарка, володарний – владарний, володіти – владати, володіння – владання, заволодіти – завладати, володарювати* – уроч. *владарювати, володарювання – владарювання*), проте стилістична маркованість других членів цих пар (*рідко, уроч., книжн*.) вказує на завершення процесу розподілу семантики ‘власність’ і ‘влада’ між повноголосним та неповноголосним варіантами кореня.

У словацькій мові дифузність сем ‘сила’, ‘власність’, ‘влада’ простежується у гніздах лексем *vláda, vládať, vlastný.* Так, у семантиці дієслова *vládať* та його похідних значення ‘сила, здатність’ (‘mať silu, schopnosť; môcť’) є вихідним, але як переносне це ж значення представлено і в структурі іменника *vláda* (*4. teles*. Sila.) та його похідних: *bezvládny***,** *bezvládnosť,* прісл. *bezvládne, nevládny* – ‘nemajúci dosť sily, nemohúci’ (’такий, що не має сили, безсильний’). У семантиці українського іменника *влада* також представлено переносне значення ‘сила чого-небудь, могутність’, яке актуалізується у групі його похідних *безвладний, безвладно, безвладність, невладущий, звладати.* Сема ‘сила, здатність’ об’єднує деривати *ovládnuť sa, ovládať sa, sebaovládanie, самовладання*. Вона присутня також у значеннях лексем *володіти, владний,* у словосполученнях *володіти собою, бути владним над собою.*

У сучасній українській мові переважна частина похідних містить неповноголосні варіанти коренів. Питомі (повноголосні) варіанти збереглися лише у словотвірних гніздах лексем *володіти*, *волость* та у власних назвах типу *Володимир, Володимирівка* з їх похідними, хоча в XI-XIV ст. синонімічні повноголосні та неповноголосні варіанти кореня ще часто вживалися паралельно (**волость вълъсть власть**[4] – ‘влада’; **волостка / властъца** – ‘зменш. до *волость*’*;* **волостѣлинъ / властѣлинъ / волостѣль / властѣль** – ‘володар’*;* **володѣти / владѣти / власти / властовати / владовати** – ‘володіти’ та ін.

Матеріали історичних словників демонструють динаміку розвитку етимолого-семантичних полів кореня *-*vold-* і розкривають три основні тенденції цього процесу:

1) вихід з ужитку цілої низки лексем (в українській мові переважно повноголосних похідних) чи їх окремих значень;

2) розширення етимолого-семантичних полів за рахунок словотвірної активності пізніх запозичень (укр. *влада*, *властивий, область,* слвц. *oblasť*);

3) семантична диференціація нових коренів і формування на їх основі нових словотвірних гнізд.

Історичний словник словацької мови [48] (далі HSSJ) реєструє лексеми *vládateľ, vládnik* ‘власник, володар’, *vládateľkyňa, ovládarka* ‘власниця, володарка’, *vlastnomajetný* ‘той, який володіє якимось маєтком’, *vlastnomajetnosť* ‘власність, маєток’, *vládomocník* ‘той, хто має владу’*, vladnosť* ‘влада, міць’, *odvlastňova/odvlastňovanie* ‘незаконне відчуження чого–н.’*, samovladár* ‘самодержець, монарх’ та ін., які вийшли з ужитку. У іменника *ovládač* HSSJ реєструє значення ‘хто править ким-н., перемагає, підкоряє кого-н.’, яке для сучасної мови вже не характерно. Іменник *vladyka* SSJ та SSS кваліфікують як історизм.

В українській мові вийшли з ужитку лексеми **волоститисѧ** ‘уважатися волостями’, ‘сперечатися за право володіння волостю’; **волостка/ властъца** ‘зменш. до *волость*’*;* **волощанъ** ‘мешканець волості’*;* **волостныи** ‘владний, могутній’; **владытчина/владѣник/владѣніе** ‘володіння’; **властовати, властованиє, властодержиє, властодержатєль, властодержецъ, властодержавствовати; властына** ‘влада, панування’*;* **властєльникъ** ‘наділений чеснотами правителя’; **области** ‘заволодіти’; **областинъ** ‘підвладний’ та багато інших, які ще реєструються словниками XI–XIV ст. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» [38] (ССУМ) реєструє з повноголосними коренями тільки лексеми **володѣти**, **волость** (з похідними) та деякі власні назви з їх похідними (**Володимиръ, Володимерскии, Володиславъ**). У XIV – XV ст. українська мова ще зберігала чимало похідних з т. зв. **trot*-коренями – запозиченнями з польської мови: *влодарь*, *влость, влодика, влостныи* ‘власний, не чужий, справжній’, які згодом повністю вийшли з ужитку.

На думку дослідників [9; 17; 22; 29], витіснення питомих повноголосних варіантів кореня у східнослов’янських мовах було обумовлене перш за все впливом старослов’янської мови на формування літературних мов східних слов’ян, зокрема, на формування їх суспільно-політичної лексики. Складна мовна ситуація, в якій формувалася українська літературна мова, відбилася й на розвитку лексем з похідними праслов’янського кореня **-vold-*, які виявилися надзвичайно «чутливими до перипетій історії українського народу та його мови» [29, 252].

Тенденцію до семантичної диференціації похідних кореня **-vold-* в українській мові можна простежити на прикладах становлення значень іменників *власть, волость, область*. За даними СРЯ XI–XVII [36], у XI–XIV ст. іменники *власть/волость, область/оболость* були багатозначними і зберігали ‘живі’ словотвірні зв’язки з дієсловами *власти/властити, волости, области.* У цих віддієслівних утворень поєднувалася семантика процесуальності (іменники абстрактної дії) та предметності (‘підвладна територія’), але тенденція до розподілу значень ‘влада’ та ‘територія’ між дериватами *власть/волость, область/оболость* вже у цей період була досить виразною. Пор. їх значення у наведеній таблиці:

Таблиця 2. Значення лексем *власть, волость, область, оболость*

власть	*волость/вълъсть*	*область*	*оболость*
сила, могутність;	власть;	власть, панування ;	–
влада, свобода, право;	право;	–	–
влада, панування;	область, країна;	країна або її частина; територія, край або їх частина;	земля, князівство, яке перебуває під владою кого-н.;
управління;	округ, який належить місту;	–	населення землі, князівства; його військові сили.
країна, область	приватне володіння	–	–

Лексема *оболость* поступово виходила з ужитку, а іменник *власть* позбувався останнього – ‘територіального’ – значення. Лексеми *область, волость* втрачали зв’язок з дієслівною семантикою й стверджувалися у своїх нових значеннях. У іменника *волость* виокремилося значення ‘округа, яка належить місту’. Воно поступово трансформувалося в значення ‘адміністративно-територіальна одиниця’ і стало головним у семантиці лексеми. На його основі розвинулися переносні значення – ‘населений пункт, у якому була волосна управа’, ‘приміщення волосної управи’. У даний час іменник *волость* та його похідні перейшли в розряд історизмів.

У семантиці лексеми *область* (порівняно пізнє запозичення з російської мови) на перший план вийшло значення ‘частина країни, території’. На його основі розвинулися нові значення – термінологічне (‘адміністративно-територіальна одиниця’, згодом - ‘*розм*. адміністративний центр; керівні організації обласного рівня’) та переносні (‘*з означенням* район, у якому поширені певні явища’, ‘частина організму, тіла’, ‘сфера діяльності, коло занять’). Слід вказати, що зараз слвц. *oblasť* та укр. *область* не є повними еквівалентами: у них співпадають значення ‘частина країни, території’ та переносні ЛСВ, а на позначення адміністративно-територіальної одиниці в межах Словаччини в словацькій мові вживається іменник *kraj*.

В. Махек в етимологічному словнику іменники чес. *oblast*, слвц. *oblasť* подає як запозичення з російської мови й пов’язує їх виникнення з дієсловом *ovládnut: oblast* - z *ob-vlast*, tj. ovládané území [50, 693]. Аналогічно формувалися й значення слвц. *vlasť* та чес. *vlast.* Автор словника вказує їх віддієслівне походження: «*vlast: pův.* to, čemu se *vládne*, oblast okolo hradu, která je pod mocí hradního pána» [там же]. Отже, на окремих етапах свого розвитку слвц. *vlasť*, чес. *vlast* та укр./рос. *волость, область* були семантично тотожними. З часом у словацького іменника *vlasť* з’являється сема ‘рідна (земля)’, яка виступає на передній план в його семантичній структурі (сучасні *власть/vlasť* – міжмовні омоніми). Саме ‘патріотична’ семантика сприяла стрімкому розростанню словотвірного гнізда цього іменника. І хоча словацька мова має лексеми *otčina, domovina* ‘батьківщина’ та запозичення *patriot* (похідні – *patriotický, patriotizmus),* їх словотвірна валентність виразно обмежена високим словотвір-

ним потенціалом основи *vlasť*. За нашими підрахунками, СГ лексеми *vlasť* об'єднує не менше 19 похідних: *vlastenec* 'патріот', *vlastenka* 'патріотка', *vlastenecký* 'патріотичний', *vlastenecky* 'патріотично', *vlastenectvo* 'патріотизм', *vlastiveda* 'краєзнавство', *vlastivedný* 'краєзнавчий', *vlastizrada* 'державна зрада', *vlastizradca* 'зрадник батьківщини', *pravlasť* 'прабатьківщина', *pseudovlastenec* 'псевдопатріот', *pseudovlastenecký* 'псевдопатріотичний', *pseudovlastenectvo* 'псевдопатріотизм', *nevlastenecký* 'антипатріотичний' та ін.

Розвиток семантики похідних кореня **-vold-* у словацькій мові більш послідовно відображає розподіл значень 'сила політична – влада', 'сила фізична – здатність' та 'власність' між словотвірними гніздами похідних іменника *vláda,* дієслова *vládať* та прикметника *vlastný,* тобто диференціація семантики тут пройшла й на рівні граматичної приналежності 'нових' коренів.

Старослов'янську за походженням лексему *власть* з її похідними (*властитель, властителька, властолюбець, властолюбство, самовластя*) СУМ кваліфікує як застарілі. Лексема *власть* по суті дублює майже всі значення лексеми *влада*:

1. *заст*. Те саме, що *влада* 1 – право керувати державою, політичне панування;

2. *перев. мн., рідко.* Те саме, що *влада* 2 – керівні державні органи; уряд;

3. *діал*. Те саме, що *влада* 3 – право та можливість розпоряджатися, керувати ким- / чим-небудь.

Функціональні особливості основи *власть* та лексичні обмеження з боку похідних іменника *влада* пояснюють низьку словотвірну валентність цієї основи у сучасній українській мові (зазначимо, що СГ іменника *власть* в російській мові об'єднує не менше 60 одиниць). У похідного іменника *властитель* спостерігається розходження відносин формальної та семантичної мотивації: зберігаючи форму мотивуючої основи *власт-,* він семантично співвідносний з похідними словотвірних гнізд *володіти* та *власний*: *властитель* – 'той, хто *володіє* чим-небудь', '*власник*'. У сучасній українській мові відбувається зміщення СГ лексеми *власть* на периферію етимолого-семантичного поля, що обумовлено поступовим розпадом цього гнізда.

За даними ЕСУМ, іменник *влада* є досить пізнім (приблизно XVII ст.) запозиченням з польської або чеської мови. Певний час потребу означення денотативного простору 'влада' в українській мові виконували іменники *власть* та *держава* з похідними (*властити, властовати, властникъ, властитель, властительский, властодержавствовати, властодержатель, властодержавецъ, властодержие, дьржавьно* 'владно'; *дьржавныи/диржавьныи* 'могутній, владний'; *дьржавьць/державьць, дьржатель/дрьжатель/держатель* 'володар, правитель'), які фіксуються писемними пам'ятками XI-XIVст. У сучасній українській мові іменник *влада* є центром етимолого-семантичного поля кореня **-vold-* й об'єднує не менше 53 похідних: *влада, владний, владно, владар, владарний, владичиця, владкиня, владарка, владність, владувати, владати, владущий,* уроч. *владарювати, владарювання,* рідк. *владицтво,* заст. *владичити, владування, владноможець, владолюб, владолюбний, владолюбство, владиволодіння, безвладдя, самовлада, меживлада, міжвладдя, самовладний, самовладдя, самовладець, самовладник, самовладність, самовладно, самовладство, самовладця, підвладний, підвладно, підвладність, радвлада,* уроч. *владика, владичний,* діал. *владник, обезвладнювати* та ін.

Характерною особливістю етимологічного гнізда кореня **-vold-* у словацькій мові є представленість семантики 'фізична сила, могутність, здатність' на рівні окремого словотвірного гнізда: *vládať – vládnuť, vládať sa, zvládať, zvládnuť, uvládať, ovládať, ovládací, ovládajúci, ovládanie, ovládať sa, ovládnuť, ovládnuť sa, ovládateľný, ovládateľnosť, neovládajúci, ľud. dovládovať* 'mať silu, schopnosť", *nedovládať, sebaovládanie* та ін. (не менше 28 похідних).

Як уже згадувалося, в українській мові значення 'фізична сила, здатність' у межах етимологічного гнізда зберігають іменник *влада* (одне із значень – 'сила чого-небудь, могутність') та окремі його похідні: *невладний* 'той, який не має силу над чим-небудь'; *невладущий* 'безсильний, безпомічний'*; безвладний* 'який не має сил, можливості діяти; безсилий, безпомічний'; *безвладно, безвладність;* рідк. *звладати* 'взяти верх над ким-, чим-небудь, перемогти, справитися з кимось, чимось', заст. *відволодати* 'привести до свідомості / вилікувати важкохворого старанним доглядом' (пор. слвц. *vláda 4.* '*teles*. sila' та похідні - *bezvládny, bezvládnosť, bezvládne, nevláda, nevládny*, *nevládne, nevládnosť*). Значення 'фізична сила, здатність' представлено також у семантиці дієслова *володіти* ('уміти діяти, користуватися чим-небудь'; 'бути спроможним рухати частинами свого тіла') та в семантиці фразеологічних зворотів *володіти собою, оволодіти собою*.

В етимологічних словниках [47; 52; 34; 46[5]; 45] при висвітленні етимології похідних праслов'янського кореня **-vold-* згадуються литовські *welděti, weldu* 'панує', *welst* 'панувати', *weldamas* 'підданий', *valdýti* 'володіти, правити', німецьке *walten* 'панувати', прусське *waldnikas* 'панівний', готське *waldan* 'правити', латинські *valĕre* 'бути здоровим, сильним', *validus* 'сильний', *invalidus* 'бессильний'. На думку вказаних авторів, згадані лексеми, як і похідні праслов'янського кореня **-vold-,* пов'язані з індоєвропейським коренем *u̯ol-* 'сила' [45, 62] / **u̯al-* (згадується також основа ** u̯al-d(h)-*) 'мати силу' [47, 625-626; 52, 715; 34, 468; 46, 157]. Це дає підставу вважати, що саме значення 'фізична сила, здоров'я', яке зберігають похідні досліджуваного генетичного гнізда, могло бути первісним у етимона **-vold-* і що саме на основі цієї семантики розвивалися значення 'володіти'/'власність' (здоров'я та фізична сила були запорукою здобуття та збереження власності, передусім, землі), 'влада' (захист власності передбачав встановлення певної організації суспільства, що вело до виникнення та формування інституту влади).

Таким чином, наявність у кореня **-vold-* значної кількості похідних вже у праслов'янську добу (етимологічні словники вказують **-vold- *-volstь-/*-volsti-, *-vold(a), *-voldtь-, *-volděti-, *-vold[a]ti, *voldĭměrъ, *obolstь-, *ob(v)olstь-, *obvoldtь-, *obvoldati-, *oboldati-, *voldyka*) дозволяє робити припущення, що вже тоді корінь поєднував значення 'сила, 'власність', 'влада' і що вже тоді було закладено головні напрямки його подальшого семантичного розвитку у слов'янських мовах. За даними «Словника індоєвропейських соціальних термінів» Е. Бенвеніста, формування поняття 'влада' в індоєвропейських мовах відбувалося на основі наступних генетично початкових уявлень: 'праведність', 'магічна сутність влади', 'сила', 'перевага', 'авторитет', 'говоріння' [1, 249–292]. Матеріал дослідженого фрагмента генетичного гнізда дає підставу стверджувати, що одним із ключових (можливо, специфічних) понять, пов'язаних з формуванням концепту 'влада' у слов'ян, є також поняття 'власність'.

Примітки

[1] Термін В. Г. Гака: «Особым типом формально-семантической группировки слов являются этимолого-семантические поля, охватывающие все слова языка, происшедшие от слов, этимон которых связан с определенным понятием. <...> Основная задача при анализе этимолого-семантического поля состоит в выявлении путей семантической и структурной деривации слов с общим этимоном» [5, 108-109].

[2] В етимологічному словнику М. Фасмера у статті прикметника *собственный* знаходимо: *собственный* производное от др.-русск., цслав. *собьство* 'свойство, своеобразие, сущность', *собиє* 'существо', собина 'собственность, имущество', собь 'собственность, сущность', собити 'присваивать, приобретать'. Образовано от др.-русск. дат.-местн. ед. собѣ» [44: 3, 704].

[3] З приміткою «історичне» подає слово *vladyka* «Synonymický slovník slovenčiny» (далі – SSS) [54]. Синонімічний ряд: panovník - vladár - vládca - hist. vladyka - monarcha - kniž. mocnár - pejor. mocipán - imperátor - kráľ - cisár - cár - sultán – radža - expr. potentát - hist. knieža - kniž. dynasta - kniž. zastar. zemevládca. Slovník slovenského jazyka за ред. Ш. Пеціара [53] (далі – SSJ) вказує наступні значення іменника *vladyka:* 1. Titul vládnuceho kniežaťa u starých Slovanov; 2. Najváženejší (obyč. najstarší) člen rodu, ktorý stál na čele rodu, staršina (v rodovom zriadení)*;* 3. Pravoslávny cirkevný hodnostár, biskup.

[4] Тут і далі ілюстративний матеріал XI-XIV ст. подається за наступними словниками: «Материалы для словаря древнерусского языка по памятникам XI-XIV вв.» І. І. Срезневського [42], «Словарь древнерусского языка XI-XIV веков» за ред. Р. І. Аванесова [35] та «Словарь русского языка XI-XVII вв.» [36].

[5] П. Я. Черних при висвітленні етимології дієслова *владеть* посилається на дані словника Ю. Покорного [51].

Література

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. – М.: Прогресс. Универс, 1995.
2. Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции – М.: Прогресс, 1987.
3. Варбот Ж.Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 33-40.
4. Варбот Ж.Ж. Диахронический аспект проблемы языковой картины мира // Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы. Материалы международной научной конференции (Москва, 8-10 июня 2002 г.). – М.: ИРЯ РАН, 2003. – С. 343-347.
5. Гак В.Г. Этимолого-семантические поля в лексике // Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова). – М.: Изд-во МГУ, 1995. – С. 107-117.
6. Іліаді О.І. Етимологічне гніздо з коренем **vъrl-* у праслов'янській мові // Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 235-237.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С.117-133.
8. Козлова Р.М. Структура праславянского слова: Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель: Изд-во ГГУ, 1997.
9. Копорская Е.С. Семантическая история славянизмов в русском литературном языке нового времени. – М.: Наука, 1988.
10. Кочерган М. Основи зіставного мовознавства. – К.: Академія, 2006.
11. Крючкова О.Ю. Когнитивный анализ словообразовательных гнезд // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета. – Казань, 2004. – С. 26-27.
12. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 141-172.
13. Лер-Сплавинский Т. Польский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1954.
14. Манакін В. Лексика української та інших словянських мов у зіставному вивченні // Ukrainica II. Soucasna ukrajinistika: Problemy jazyka, literatury a kultury: 1. cast. 3. Olomoucke sympozium ukrajinistu. Sbornik clanku. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. – С. 37-45
15. Мельничук А.С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // Этимология 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 194-240.
16. Мельничук А.С. Этимологическое гнездо с корнем **u̯ei-* в славянских и других индоевропейских языках. – К.: Наукова думка, 1978.

17. Прохорова О.Г. Полногласие и неполногласие в русском литературном языке и народных говорах. – Л.: Наука, 1988.
18. Пятаева Н.В. От лексического гнезда к генетической парадигме: к проблеме динамического описания лексической системы языка // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2005. – №11. – С. 115-121.
19. Толстая С.М. Мотивационные семантические модели и картина мира // Русский язык в научном освещении. – М. – 2002. – №1(3). – С. 112-127.
20. Толстая С.М. Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике // Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003. Доклады российской делегации. – М.: Изд-во РАН, 2003. – С. 549-563.
21. Толстая С.М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перпективе. – М.: Индрик, 2008. – 528 с.
22. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. – М.: Наука, 1988.
23. Трубачев О. Н. Славистика на XII Международном съезде славистов // Вопросы языкознания. – 1999. – №3. – С. 3-19.
24. Трубачев О. Н. Задачи этимологических исследований в области славянских языков // Трубачев О.Н. Труды по этимологии. Слово · История · Культура. В двух томах. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1, с. 25-35.
25. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Трубачев О.Н. Труды по этимологии. Слово · История · Культура. В двух томах. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1, с. 64-98.
26. Трубачев О.Н. Приемы семантической реконструкции // Трубачев О. Н. Труды по этимологии. Слово · История · Культура. В двух томах. – Т. 1. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 123-153.
27. Трубачев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Трубачев О.Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура: В 2-х тт. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1, с. 107-122.
28. Устюгова Л.М. Слова с полногласными и неполногласными корнями в системе словообразования русского языка (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис... д-ра филол. наук: – М., 2000.
29. Устюгова Л.М. Пути развития общеславянского наследия в украинском и словацком языках. // Cestou vzájomnosti. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. –Banská Bystrica: Partner, 2003. – С. 243-258.
30. Черниш Т.О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики у контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 168-179.
31. Черниш Т.О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 50-57.
32. Черниш Т.О. Деякі провідні тенденції в діахронічній лексикології слов'янських мов // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур (Пам'яті академіка Леоніда Булаховського). Збірник наукових праць. Випуск 10. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. – С. 227-232.

Словники

33. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 1 / За ред. О. . Мельничука – К.: Наук. думка, 1982-2006 [ЕСУМ].
34. Рудницький Я. Етимологічний словник української мови. – Вінніпеґ-Оттава, 1962-1982.
35. Словарь древнерусского языка XI-XIV веков / Под ред. Р. Аванесова. В 10 томах. – Т. 1-6. – М.: 1988-2000.
36. Словарь русского языка XI-XVII веков. Вып. 1-27. / Гл. ред. С. Г. Бархударов. Ред. Г. А. Богатова. – М.: Наука, 1975-2006 [СРЯ XI-XVII].
37. Словацько-український словник / Уклад. П. Бунганич.– Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, 1985.
38. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л. Л. Гумецька та ін. К.: Наукова думка, 1977-1978 [ССУМ].
39. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук, думка, 1970-1980 [СУМ].
40. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст./ Ред. Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська. Л. Полюга та ін. – 9 вип. – Львів: Місіонер, 1983-2002.
41. Словники України on-line. Ред. В. А. Широкова / Электронный ресурс: http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/
42. Срезневский. И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по памятникам XI-XIV веков: В 3-х томах. – СПб.,1893-1903.
43. Українсько-словацький словник / Уклад. І. Попель. – Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, 1960.
44. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 1-4. М: Прогресс, 1986-1987.

45. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1989.
46. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Изд. 3. – Т. 1. – М.: Русский язык, 1999.
47. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985.
48. Historický slovník slovenského jazyka. – Zv. VI / Ved. red. M. Majtán. – Bratislava: Veda, 2005 [HSSJ].
49. Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie / Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. – Bratislava: Veda, 2003 [KSSJ].
50. Machek V. Etymologicky slovník jazyka českého. – Praha: Akademia, ČSAV, 1968.
51. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 2 Bde. – Bern/München, 1959-1969.
52. Rejzek J. Český etymologický slovník. – Praha: Leda, 2001.
53. Slovník slovenského jazyka. Zv. 1 – 6. Red. Š. Peciar. – Bratislava: SAV, 1959 – 1968 [SSJ].
54. Synonymický slovník slovenčiny / Hl. red. M. Pisárčiková. – Bratislava: Veda, SAV, 2004 [SSS].

Ольга Брандис

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ПРОИЗВОДНЫХ ПРАСЛАВЯНСКОГО КОРНЯ *-VOLD- В СЛОВАЦКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье определены границы и структура этимологических и семантических полей, объединяемых общей протославянской морфемой. Автор установил общее и индивидуальное в семантике производных корня *-vold- в анализируемых языках. В статье прослеживается эволюция этимологических гнёзд протославянского корня, формулируются основные тенденции развития этого корня. На материале части генетического поля автор проследил наполнение анализируемого этимона и сделал убедительные выводы об особенностях становления у славян концепта ‘власть’.

Ключевые слова: славянские языки, этимология, праславянский язык, этимологическое (resp. генетическое) гнездо, дериват, семантика, полногласные и неполногласные корни, реконструкция.

Olga Brandis

SEMANTIC EVOLUTION OF DERIVATIVES OF PROTO-SLAVONIC ROOT *-VOLD- IN SLOVAK AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary. The author in the article defined frame and structure of the etymologic and semantic fields, what united general Proto-Slavonic morpheme. The author found out general and special in semantics of derivatives of root *vold- in languages, which probes. The evolution of etymologic nests of Proto-Slavonic root is traced in the article, main his progress trends are formulated. On material of part of genetic circle an author set filling an etymon and formulated conclusions about the features of becoming of concept ‘влада’ in Slavonic languages/

Key words: Slavonic languages, etymology, Old-Slavonic language, etymological (resp. genetic) cluster, derivative, semantics, pleophonic and non-pleophonic roots, reconstruction.

Брандис Ольга Степанівна – кандидат філол. наук, ст. викладач кафедри російської мови Ужгородського національного університету